

O valor educativo da memoria da resistencia antifascista en Italia. O caso do partisano Ezio Raspanti¹

(The educational value of anti-fascist resistance memory in Italy: the case of Ezio Raspanti)

*Francesco BELLACCI
Università di Firenze*

FORLILPSI Dipartimento di Formazione, Lingue, Intercultura, Letterature e Psicologia

A Licio e Ezio, os mellores

A Stefano, un guía

RESUMO: O obxecto desta contribución é subliñar o valor educativo da memoria antifascista. Está centrado nas memorias persoais de Ezio Raspanti –partisano combatente no Volante Teppa (formación partisana que operaba nos bosques dos Apeninos toscanos)– e pretende investigar a transmisión da memoria como valor educativo. De feito, este valor educativo constitúe un dos fundamentos da conciencia social e da identidade nacional italiana, así como un elemento esencial da nosa democracia constitucional, enraizada nos valores do antifascismo e o pacifismo.

PALABRAS CHAVE: resistencia antifascista, democracia constitucional, memoria, educación, pacifismo

ABSTRACT: The aim of this paper is to highlight the educational value of anti-fascist memory, using as a case study the personal memoir of Ezio Raspanti, a partisan combatant in the 'Volante Teppa' (a flying column based in the Tuscan Apennine forests). The study investigates the transmission of memory as an educational value and as one of the cornerstones of Italian national identity, social consciousness, and a constitutional democracy founded upon values of anti-fascism and pacifism.

KEYWORDS: anti-fascist resistance, constitutional democracy, memory, education, pacifism.

Esta contribución procura dar unha idea dunha investigación en curso sobre o valor educativo das prácticas de transmisión de memoria antifascistas en Italia a través do caso de Ezio Raspanti, un partisano italiano que, despois da Guerra de Liberación, dedicou a

¹ Traducido do italiano por Antía Cid Rodríguez.

súa vida á transmisión de valores de resistencia nas escolas grazas ao apoio da Asociación Nacional de Partisanos Italianos (ANPI). Nacida da decisión dos partisanos de se uniren a unha asociación en 1944, e aínda moi activa, a ANPI foi recoñecida como un corpo moral, converténdose así na asociación oficial de todos os partisanos italianos. Hoxe hai uns 120.000 membros entre ex-combatentes (agora moi poucos) e antifascistas de todas as idades, que se recoñecen a si mesmos nos valores e obxectivos da asociación.² Un dos principais compromisos da ANPI nas últimas décadas foi precisamente o de manter vivo o profundo significado da oposición ao fascismo nazi e difundilo entre as xeracións máis novas a través da memoria. Así, por un lado, xa despois da Segunda Guerra Mundial, moitos partisanos produciron unha boa cantidade de recordos, e algúns deles, incluído Ezio Raspanti, dedicaron parte do seu tempo a defender e difundir os valores da súa loita entre as xeracións máis novas, tamén a través da colaboración coa escola.

Recordos de Ezio Raspanti sobre os problemas e as loitas do antifascismo

A principal fonte de investigación que presento son as memorias de Ezio Raspanti, aínda inéditas e deixadas como legado á familia en 2015.

Ezio Raspanti, como se indicou, era un combatente partisano, que se integrou na banda *Volante Teppa* nas montañas dos Apeninos Toscanos, co nome de batalla *Mascotte* (amuleto da sorte). Naceu en 1927 de pais de clase traballadora, orixinario de Foiano della Chiana, un pequeno lugar no sur da Toscana. As vivencias e o proceso educativo experimentado durante a súa infancia e adolescencia levárono a unirse aos partisanos cando só tiña 16 anos. Desde a Segunda Guerra Mundial, o agora ex-partisano dedicou gran parte da súa existencia á investigación histórica, para promover a continuación da Resistencia antifascista: transmitir e manter vivas as ensinanzas desa xeración de italianos. A experiencia de desenvolvemento e formación humana e política de Raspanti converteuse nun dos temas chave sobre os que descansa o seu propio traballo de transmisión dos valores democráticos e antifascistas nas escolas.

Daquela, examinei os “Recordos de Ezio Raspanti sobre os problemas e as loitas do antifascismo”³ en tres dimensións:

- a) Feitos e eventos históricos nos lugares onde Raspanti actuou como partisano (provincia de Arezzo), conectados e comparados cos nacionais e internacionais;
- b) O perfil formativo (formación antifascista) de Raspanti, que encontra satisfacción na experiencia partisana e se distingue da dos compañeiros “queimados” pola barbie da ditadura de Mussolini;

² <http://www.anpi.it/articoli/1419/chi-siamo>, 10 de novembro de 2015

³ Ezio Raspanti, *Ricordi di Ezio Raspanti sui problemi e le lotte dell'Antifascismo*, inedito, 1970, proprietà della famiglia Raspanti.

- c) E a contribución á construción da identidade republicana italiana, baseada nas liberdades persoais recuperadas, no pacifismo e nos dereitos sociais, longamente reprimidos pola ditadura fascista.

O estudo das Memorias de Ezio Raspanti completouse con entrevistas que realicei entre 2012 e 2015, e mais con algunhas publicacións que rememoran a súa vida e os eventos da Resistencia que o tiveron como protagonista.⁴

Como se desprende dos testemuños, Raspanti, desde moi novo, tivo a oportunidade de comprender a importancia da educación para a paz, a xustiza social, o antifascismo e formar un criterio propio, grazas ao exemplo do comandante da brigada Licio Nencetti. De feito, en 1944, mostrando unha gran sensibilidade, Nencetti, de dezaoito anos, puido facer unha análise precisa e profunda da sociedade e as súas perspectivas de posguerra, apostando por unha reconciliación nacional baseada no perdón e na educación. Todo como unha continuación das tarefas asignadas á Resistencia.⁵

Raspanti inmediatamente recolleu a vontade do Capitán (torturado e fusilado polos fascistas nazis á idade de 18 anos), realizando unha actividade de recollida e preservación dos recordos dos protagonistas da Resistencia do período da posguerra, entrevistando os partisanos, os líderes dos partidos de esquerda e os civís das áreas onde traballou cando era mozo e recuperou a documentación do goberno fascista sobre Foiano e arredores. O traballo de “historiador” comprometeuno ao longo de toda a súa vida. A finais da década de 1950 tivo a intuición de divulgar estes recordos nas aulas, ausentes practicamente dos programas escolares. O seu traballo como asistente nas escolas primarias de Foiano della Chiana acercouno aos estudantes e a tomar conciencia do escaso coñecemento que tiñan dos eventos da Segunda Guerra Mundial. Nas súas Memorias, referíndose precisamente á súa experiencia na escola, escribiu que “la scuola era assente in uno dei primi compiti affidati alla Repubblica dalla Carta costituzionale, cioè quello educativo e formativo della persona: il diritto-dovere all’istruzione, compresi gli insegnamenti della Resistenza e dell’antifascismo.”⁶ Raspanti, por tanto, decidiu traballar activamente a favor das xeracións máis novas, tanto nas escolas como na súa condición de membro e presidente da sección ANPI de Foiano della Chiana, creada na memoria de Licio Nencetti, contribuíndo á difusión, transmisión e protección de valores da resistencia.

Moitas experiencias de “didáctica da memoria” nas que algúns antigos partisanos foron protagonistas xiran ao redor dos valores que animaron a loita pola liberación nacional italiana: antifascismo, democracia e pacifismo. Estes principios agromaron precisamente durante os meses da guerra civil entre 1943 e 1945, e, ao final da Segunda Guerra Mundial, foron os elementos constitutivos da República italiana e da súa Carta Constitucional

⁴ Cfr. Ezio Raspanti, a cura di Enzo Gradassi, *Ribelli per un ideale* (Foiano della Chiana: Edizioni Argonautiche, 2010); Giorgio Sacchetti, *Limboscata. Foiano della Chiana 1921, un episodio di guerra sociale* (Cortona: Arti Tipografiche Toscane, 2000); Giuliano Quinati, *Appunti sulla Resistenza in Valdichiana* (Camucia (AR), Cortona Moduli, 2016).

⁵ *Ricordi di Ezio Raspanti*.

⁶ *Ribelli per un ideale*, 12.

promulgada o 27 de decembro de 1947. De feito, os propios combatentes foron os que, chegada a liberación, contribuíron ao nacemento e desenvolvemento da República Democrática Italiana, enchendo o Parlamento con homes e mulleres que, en moitos casos, loitaran como partisanos ou militarán en partidos de oposición durante o período fascista.⁷

No marco dun sistema escolar con importantes fendas e nun contexto socio-político alarmante, creado polo nacemento e avance de partidos de extrema dereita, como Forza Italia de Berlusconi, a Alianza Nacional ou a Liga do Norte, correspondeulle á ANPI, desde a década de 1980, iniciar un proceso de achegamento ás escolas.⁸ A necesidade de transmitir os principios da Resistencia xurdiu da urxencia de “loitar para que os principios da guerra de liberación se convertesen en elementos esenciais na formación das novas xeracións.”⁹

O caso de Ezio Raspanti como modelo paradigmático

Nunha investigación sobre as memorias de Ezio Raspanti tiven a oportunidade de entrevistar algúns ex-partisanos nados e criados na Toscana, unha rexión do centro de Italia caracterizada por unha base política de esquerda fértil e unha intensa actividade guerrilleira partidista. Os acontecementos de 1943 e 1944, que involucraron a civís, nazi-fascistas e partisanos, foron particularmente relevantes nesta rexión. Dividida en dous pola “Liña Gótica” –o sistema de fortificacións militares construído polos alemáns para frear o ascenso do exército aliado en Italia–, Toscana tornouse vítima da frustración e a desesperación dun exército traizoado e obrigado a retirarse no que, ata uns poucos días antes, era territorio aliado. A conciencia de moitas mulleres e homes italianos novos espertouse, aproveitando os acontecementos de guerra favorables, e así comezou a formación de moitos equipos de combatentes partisanos que, con accións guerrilleiras, se opuxeron aos nazis e aos homes que permaneceron leais a Mussolini.¹⁰

A actividade da ANPI nas escolas italianas, de feito, despegou durante a década de 1980: en síntese, tiña como obxectivo presentarles aos estudantes a contribución dos partisanos á Guerra de Liberación e os valores que a animaron. Este compromiso non comezou inmediatamente despois da guerra, porque a Asociación tiña obxectivos diferentes de acordo co contexto socio-político cambiante a nivel nacional e internacional. Ao principio, por exemplo, as prioridades eran a defensa dos dereitos políticos dos ex-combatentes da Resistencia.¹¹

⁷ Cfr. Filippo Focardi, *La guerra della memoria. La resistenza nel dibattito politico italiano dal 1945 a oggi* (Bari: Editori Laterza, 2005); Santo Peli, *Storia della Resistenza in Italia* (Cles-Trento: Einaudi, 2006).

⁸ Gabriele Turi, *La cultura delle destre. Alla ricerca dell'egemonia culturale in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2013).

⁹ Statuto ANPI, artigo 2, punto i.

¹⁰ Cfr. Focardi, *La guerra della memoria*; Peli, *Storia della Resistenza in Italia*; Edoardo Succhielli, *La Resistenza nei versanti tra l'Arno e la Chiana. Memorie di lotta partigiana, di partecipazione popolare, di stragi nazifasciste* (Arezzo: Tipografia sociale, 1979).

¹¹ Lucio Cecchini, *Per la libertà d'Italia per l'Italia delle libertà: profilo storico dell'Associazione nazionale partigiani d'Italia. Il 1961-1997* (Roma: Jassillo, 1998).

A presenza da ANPI na escola nos primeiros anos da posguerra dirixiuse á promoción do proceso de democratización educativa, á necesidade de “defascistizzare” os libros de texto, a cultura e os programas escolares, e a garantir un espazo adecuado para a historia da liberación e a análise crítica do fascismo, que non estaba presente en libros nin plans de estudo.¹²

Porén, debido ao nivel de radicalismo producido pola confrontación entre os partidos durante a primeira volta electoral republicana, desde 1948 a Asociación sufriu varias divisións, coa saída de parte dos partisanos católicos, que fundaron a Federazione Italiana Volontari di Libertà (FIVL), e dun sector do Partido Acción e do Partido Socialista, que fundaron no ano 1949 a Federazione Italiana Associazioni Partigiane (FIAP). De modo que dentro da ANPI prevaleceu a inspiración comunista, mais o espírito unitario da Resistencia e da Constitución republicana permaneceu profundamente arraigado. A pesar das divisións, moitos católicos e socialistas permaneceron na ANPI, onde, entre outros, militaron tamén algúns monárquicos durante moito tempo.¹³

A centralidade dos mozos nos anos sesenta e especialmente en 1968, influíu sen dúbida na apertura da Asociación a cuestións “xeracionais” como o antifascismo xuvenil: un valor que as novas xeracións italianas estaban redescubriendo. Neste sentido, en 1967 modificouse o estatuto da ANPI co engadido do punto “i” no artigo 2, que apoia a perspectiva de intervención nas escolas: “Loita para que os principios da guerra de liberación se convertan en elementos esenciais na formación de novas xeracións “.¹⁴

O inicio real das actividades dos ex-combatentes partisanos nas escolas comezou nos anos oitenta e noventa. Este impulso probablemente se deba á preocupación polo nacemento e o crecemento, nos mesmos anos, de novos partidos de dereita (Forza Italia, Alleanza Nazionale e Lega Nord per l’Indipendenza della Padania). Unha novidade absoluta para a Italia republicana, onde a dereita representaba serias preocupacións, pero era só unha forza extremista con consenso limitado. Estas novas realidades políticas intentaron rexenerar as forzas neofascistas e a cultura da dereita, e trataron de cuestionar os fundamentos da República.¹⁵

No entanto, non foi tan fácil para os antigos partisanos seren recibidos nas escolas, especialmente durante a Guerra Fría, un período histórico no que a influencia dos círculos políticos conservadores tivo un peso considerable. A análise da distribución xeográfica das intervencións dos partisanos nas clases pon de manifesto que, moi probablemente, as áreas máis afectadas polas atrocidades nazis e fascistas mostraron unha conciencia particular ao promover a voz da Resistencia nas escolas. Nestes territorios podemos encontrar

¹² *Ibidem*, 102-113; Emilio Fietta, “Contributo della Resistenza per una scuola moderna”, *Patria indipendente*, 26 de setembro de 1966, 6-7.

¹³ Cecchini, *Per la libertà d’Italia per l’Italia delle libertà*, 63 e ss.

¹⁴ Guido Crainz, *Il paese mancato. Dal miracolo economico agli anni Ottanta* (Roma: Donzelli, 2005), 187.

¹⁵ Gabriele Turi, *La cultura delle destre. Alla ricerca dell’egemonia culturale in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2013).

colaboracións máis ou menos sistemáticas, e en todo caso superiores ao que era usual.¹⁶ Esta podería ser unha das causas que explican a falta de homoxeneidade das actividades da ANPI con referencia á participación nas escolas, así como a prolongación dos procedementos para a realización de proxectos compartidos. Ademais, a cúpula nacional da ANPI non parece ter dado directrices específicas aos antigos partisanos para levar a cabo as intervencións nas escolas, deixando polo tanto unha autonomía total aos seus asociados. Actualmente estanse estudando formas compartidas de traballo nas escolas, unha necesidade xurdida pola inminente chegada dun futuro moi próximo (triste pero inevitable) no que haberá poucos partisanos vivos ou con posibilidade de poder falar.¹⁷

Se ben a Asociación de Partisanos comezou a colaborar coas escolas só desde a década de 1980, a “Mascota” anticipou as súas intervencións por moitos anos. Raspanti, como xa se mencionou, foi sen dúbida un precursor. De feito, desde mediados da década de 1950 tivo a oportunidade de transmitir a súa experiencia a clases de estudantes moi novos. As dificultades con que se enfrontou a ANPI ao longo desas décadas –como a difamación debido ás políticas nacionais de dereita, a situación internacional creada pola oposición dos dous bloques durante a Guerra Fría e o avance dos partidos de extrema dereita–, non parecen ter afectado ao valor e ao prestixio dos ex-combatentes antifascistas, aínda que adiaron a súa incorporación ás escolas. A confirmación provén precisamente da experiencia de Ezio Raspanti e o contexto xeográfico e social no que se relacionou coas escolas: Foiano della Chiana. Nesta pequena cidade, as xuntas municipais e o substrato social foron recoñecidos constantemente nos dous partidos de esquerda máis grandes de Italia: o Partido Comunista de Italia (PCI) e o Partido Socialista de Italia (PSI). Estes partidos foron, ademais, os que mais contribuíron á Guerra de Liberación Nacional e é por iso que a ANPI, en realidades como Foiano, puido colaborar de maneira máis sistemática coa sociedade e as súas estruturas, como a escola mesma e diversas iniciativas de carácter cultural.

A actividade de Ezio Raspanti nas escolas pode tomarse como un modelo paradigmático tamén porque encerra algunhas características peculiares importantes, que se refiren á forma en que se levan a cabo as intervencións nas aulas.

A “fama” dun rebelde moi novo, un adxectivo que o capitán Nencetti prefería ao partisaño porque “non eramos partidistas, loitabamos por todos”,¹⁸ tamén acompañou a Raspanti durante toda a súa vida. Isto converteuno nun personaxe coñecido no territorio veciño. A combinación destes factores, unida á proximidade que Ezio tiña cos mestres e estudantes, como asistente na escola secundaria da cidade, desencadeou unha colaboración cos profesores, que comezaron a involucrar a Raspanti nas leccións de historia.

¹⁶ Stefano Oliviero, “The history of the Resistance taught in Italian schools by its key players. The commitment of the National Association of Italian Partisans (ANPI) in Tuscany”, *Studi sulla formazione* 2 (2015): 69-79.

¹⁷ Protocollo di intesa tra Ministero dell’Istruzione, dell’Università e della Ricerca (MIUR) e Associazione Nazionale Partigiani d’Italia (ANPI), luglio 24th 2014, http://www.istruzione.it/allegati/2014/Protocollo_MIUR_ANPI_240714.pdf.

¹⁸ *Ribelli per un ideale*, 57-60

En varias entrevistas e conversas informais que puíden recoller, a “Mascota” a miúdo detíñase a explicar que transmitir a Memoria era unha continuación inevitable das tarefas que a súa xeración de partisanos asumira e que se debían levar a cabo a toda costa. E así, grazas á iniciativa dalgúns mestres, encontrouse coa posibilidade de achegar a súa contribución á educación dos nenos.

Outra característica peculiar da experiencia de Raspanti, que o converte nun caso único dentro do movemento educativo sobre Resistencia e antifascismo, son as ferramentas e o método “didáctico”. Durante as súas intervencións nas clases, ás que asistiu, tanto na condición de estudante como na de investigador, foi capaz de crear un grande entusiasmo entre os estudantes, que en boa medida probablemente chegaron a identificarse coas súas historias grazas á súa habilidade narrativa innata e ao feito de que no momento da confrontación tiña só 16 anos: unha idade moi próxima á dos estudantes. Pero o que realmente distinguíu as intervencións de Raspanti foron os debuxos de batallas e escenas da vida que el mesmo elaborou.¹⁹

Figura 1: Ezio Raspanti, “brigada partisana ‘Volante Teppa’ comandada polo xoven de 18 anos Licio Nencetti”, debuxo a tinta, propiedade da familia Raspanti.

¹⁹ Cfr. Enzo Gradassi (ed.), *Lavoro e libertà nella grafica di Ezio Raspanti* (Foiانو della Chiana: Comune di Foiانو della Chiana, 2001); Ezio Raspanti, *Momenti in bianco e nero: Licio Nencetti nei racconti di Ezio Raspanti* (Camucia (AR): Cortona Moduli, 2014); Quinati, *Appunti sulla Resistenza in Valdichiana*.

Debuxou fielmente cada detalle, desde os rostros ata as engurras da roupa, sen descoirdar o contexto xeográfico: utilizando fotografías antigas e volvendo aos lugares que o coñeceron como protagonista moitos anos antes, reproduciu fielmente a paisaxe e os edificios. Ademais, sendo autodidacta e posuidor dun enorme talento para as habilidades manuais, a miúdo sometíase ao criterio dun amigo pintor para obter unha avaliación profesional.

O impacto visual dos momentos vividos, reproducidos no papel, tivo un éxito notable entre os nenos, que se encontraron por primeira vez coa posibilidade de comparar a súa realidade coa dunha época non moi distante.

Figura 2: Ezio Raspanti, “¡non penses! hai quen pensa por ti!”, debuxo a tinta, propiedade da familia Raspanti

As máis de trescentas pinturas en china fixeron que as historias de Raspanti fosen extremadamente efectivas, confiando nun dispositivo educativo moi semellante ao teste-fotográfico.

Mirando o papel dos partisanos nas escolas en xeral, podemos dicir que o interese dos nenos e rapaces en escoitaren a voz dos partisanos foi constante e moi animado. Ter a oportunidade de falar cos protagonistas da historia foi unha experiencia emocionante para varias xeracións de estudantes.²⁰

²⁰ Oliviero, “The history of the Resistance taught in Italian schools by its key players”.

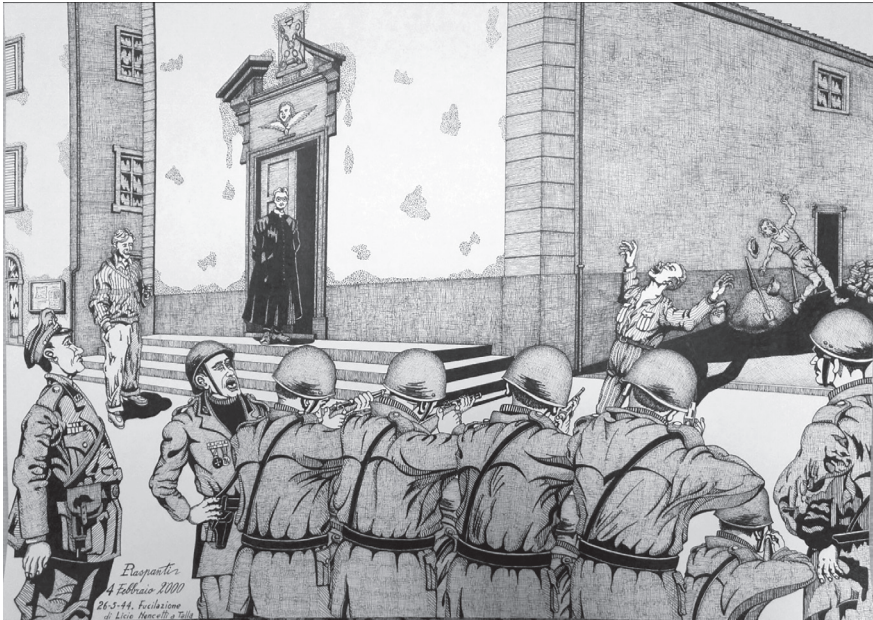

Figura 3: Ezio Raspanti, “o fusilamento do comandante Licio Nencetti”, debuxo a tinta, propiedade da familia Raspanti

As contribucións ao currículo escolar por parte dos partisanos que achegaron os seus testemuños e os valores da Resistencia dentro das aulas, sen dúbida tiveron un valor integrador do coñecemento dos estudantes, a pesar da súa capacidade limitada para involucrar un gran número de aulas. A escola italiana era un ambiente en que a historia da Resistencia era pouco ou nada tratada, descoidando todos os eventos que levaran ao nacemento da Italia republicana. Polo tanto, a contribución dos antigos loitadores pola liberdade cubriu parcialmente este baleiro.

Só nuns poucos casos os proxectos didácticos se integraron cos plans de estudo escolares. Un exemplo deste tipo foi activado recentemente na provincia de Carrara (Instituto Histórico da Resistencia Apuana). Outro en San Gimignano, onde durante varios anos houbo un memorando de entendemento entre a Municipalidade, a escola e a ANPI que permitiu integrar as actividades curriculares. A efectividade das intervencións dos partisanos queda, en última instancia, por verificarse precisamente debido á súa natureza en gran medida ocasional, territorialmente non homoxénea e carente dunha planificación didáctica.²¹

²¹ *Ibidem*

A esperanza radica en poder recoller e continuar transmitindo non só as experiencias da guerra civil italiana, moi importantes desde un punto de vista histórico-científico, senón tamén aqueles valores que necesariamente deben permanecer vivos nas consciencias dos europeos, para que os logros non se vexan ameazados

Bibliografía

- ANPI. "Statuto". *Gazzetta Ufficiale*, 5 de maio de 1970.
- ANPI. Chi siamo, <http://www.anpi.it/articoli/1419/chi-siamo>, novembro 10 2015.
- Betti, Carmen. *L'opera nazionale balilla e l'educazione fascista*. Perugia: La nuova Italia, 1984.
- Bonomo, Bruno. *Voci della memoria. L'uso delle fonti orali nella ricerca storica*. Bari: Carocci editore, 2013.
- Canzio S. "Contributo della Resistenza per una scuola moderna". *Patria indipendente*, 30 de outubro de 1966, 6-7.
- Cecchini, Lucio. *Per la libertà d'Italia per l'Italia delle libertà: profilo storico dell'Associazione nazionale partigiani d'Italia, vol. II 1961-1997*. Roma: Jasillo, 1998.
- Crainz, Guido. *Il paese mancato. Dal miracolo economico agli anni Ottanta*. Roma: Donzelli, 2005.
- De Luna, Giovanni. *La passione e la ragione*. Orio Litta: Bruno Mondadori, 2004.
- Fietta, Emilio. "Contributo della Resistenza per una scuola moderna". *Patria indipendente*, 26 de setembro de 1966, 6-7.
- Focardi, Filippo. *La guerra della memoria. La resistenza nel dibattito politico italiano dal 1945 a oggi*. Bari: Editori Laterza, 2005.
- Ginsborg, Paul. *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi*. Farigliano (CN): Einaudi scuola, 1996.
- Gradassi, Enzo (ed.). *LAVORO e libertà nella grafica di Ezio Raspanti*. Foiano della Chiana: Comune di Foiano della Chiana, 2001.
- Hobsbawm, Eric J. *Il secolo breve 1914-1991*. Bur: Saggi, 2014.
- Maizza, E. "Contributo della Resistenza per una scuola moderna". *Patria indipendente*, 9 de outubro de 1966, 6-7.
- Milanesi, C. "Contributo della Resistenza per una scuola moderna". *Patria indipendente*, 18 de dezembro de 1966, 6-7.
- Oliviero, Stefano. "The history of the Resistance taught in Italian schools by its key players. The commitment of the National Association of Italian Partisans (ANPI) in Tuscany". *Studi sulla formazione 2* (2015): 69-79.
- Peli, Santo. *Storia della Resistenza in Italia*. Cles (Trento): Einaudi, 2006.

- Quinati, Giuliano. *Appunti sulla Resistenza in Valdichiana*. Camucia (AR): Cortona Moduli, 2016.
- Raspanti, Ezio (a cura di Enzo Gradassi). *Ribelli per un ideale*. Foiano della Chiana: Edizioni Argonautiche, 2010.
- Raspanti, Ezio e Verni, Giovanni. *Foiano e dintorni*. Firenze: EE VV, 1991.
- Raspanti, Ezio. *Momenti in bianco e nero: Licio Nencetti nei racconti di Ezio Raspanti*. Camucia (AR): Cortona Moduli, 2014.
- Raspanti, Ezio. *Racconti in bianco e nero di Ezio Raspanti (1943-1944)*. Foiano della Chiana: Catalogo della mostra Foiano della Chiana 19 aprile-4 maggio 2008.
- Raspanti, Ezio. *Ricordi di Ezio Raspanti sui problemi e le lotte dell'Antifascismo*, inedito, 1970.
- Sacchetti, Giorgio. *Limboscata, Foiano della Chiana 1921, un episodio di guerra sociale*. Cortona: Arti Tipografiche Toscane, 2000.
- Succhielli, Edoardo. *La Resistenza nei versanti tra l'Arno e la Chiana. Memorie di lotta partigiana, di partecipazione popolare, di stragi nazifasciste*. Arezzo: Tipografia sociale, 1979.
- Turi, Gabriele. *La cultura delle destre. Alla ricerca dell'egemonia culturale in Italia*. Torino: Bollati Boringhieri, 2013.